

Tamara Lepetić¹

PORODICA I RODITELJSTVO KAO KULTURNA I POLITIČKA KATEGORIJA U SAVREMENOJ CRNOJ GORI*

Apstrakt: Preispitujući upotrebljivost sociokulturnih konstrukcija porodice i roditeljstva u savremenoj Crnoj Gori, u radu se bavim načinom na koji administrativne politike oblikuju ove koncepte tako da oni postanu adekvatni zahtevima koje je postavila EU. U vezi s tim, jedna od centralnih tema je i pitanje novih reproduktivnih tehnologija koje su dovele do redefinisavanja koncepta srodstva i roditeljstva, istovremeno dovodeći u pitanje koncept braka između osoba istopolne seksualne orijentacije ili sve značajniji fenomen usvajanja dece drugačije etničke i nacionalne pripadnosti. Značajan deo rada obuhvata analiza administrativnih politika pomoću kojih ću nastojati da utvrdim na koji način one (re)definišu tradicionalne porodične odnose uključivanjem novih oblika roditeljstva.

Ključne reči: srodstvo, porodica, roditeljstvo, administrativne politike

Kao antropološki relevantno istraživačko i teorijsko polje, sociokulturna konstrukcija porodice i roditeljstva u savremenoj Crnoj Gori kroz prizmu administrativnih politika i upravljačkih praksi, zakona, strategija i regulacionih propisa, čini značajnu osnovu za analizu procesa približavanja EU. Ispitivanje načina na koje pravne institucije i administrativne prakse definišu zajednicu koju nazivamo porodicom i regulišu domen porodičnih uloga i prava neizostavno znači razmatranje problema u vezi sa "identitetskim pravima i ovlašćenjima" članova porodice, a posebno roditelja nad decom. Istovremeno, razvoj novih reproduktivnih tehnologija koji je doveo do redefinisavanja koncepta srodstva i roditeljstva, kao i pravna politika EU u vezi sa brakom između osoba istopolne seksualne orijentacije ili sve značajniji fenomen usvajanja dece drugačije etničke i nacionalne pripadnosti čini da pitanje uloge identitetskih određenja u konstruisanju društvenih subjekata postaje jedno od ključnih pitanja savremene antropologije. Kako prihvatanje evropskog zakonodavstva

¹ mia_palomita@yahoo.com

* Rad je rezultat rada na projektu *Antropološko proučavanje Srbije: Od kulturnog nasleđa do modernog društva* br. 177035, koji u potpunosti finansira Ministarstvo za prosvetu i nauku RS.

predstavlja jedan od osnovnih uslova približavanja Crne Gore i ostalih zemalja regiona EU, analiza usvojenih i (re)interpretiranih zakonskih odredbi i političkih praksi predstavlja jedan od najnovijih primera za analizu porodice i roditeljstva kao političkog koncepta koji ima neposredne posledice na život i iskustvo ljudi.

Izbor istraživačkog problema i teorijska orijentacija za koju sam se opredelila rezultat su uverenja da uključivanje antropologije u međusobne odnose "dnevne politike i politike kulturnih identiteta" predstavlja jednu od "političkih potreba savremenog društva" (Milenković 2003, 143) i jedan je od značajnih rezultata teorijskih i epistemoloških preispitivanja u okviru discipline i antropoloških istraživanja srodstva (Ivanović 2008). Ova perspektiva istovremeno znači da pitanja koja se tiču subjekta političkog odlučivanja postaju značajan predmet antropoloških analiza. To podrazumeva upitanosti o tome ko je ovlašćen da štiti (kulturni) identitet, ko ga je ovlastio da to čini... kakve veze sa svim tim imaju kultura i identitet, i šta je tu uopšte "kultura" a šta "identitet" (Milenković 2005, 3)? Ukratko, želi se ukazati na značaj usklađivanja političkih stremljenja i ambicija antropologa da na naučnom nivou interpretiraju političke zaokrete tokom poslednjih decenija dvadesetog veka. Istraživanje veze između politike i identiteta postalo je moguće tek nakon promene shvatanja o društvenoj pozicioniranosti antropologa i nakon rekonceptualizacije "terena antropologije" kao društvenog i političkog prostora organizovanog kroz odnose moći. Drugim rečima, akcenat nije više samo na proučavanju lokalnih zajednica ili ljudi unutar njih, već na graničnim mestima gde se odvija interakcija između različitih društvenih institucija i političkih procesa. Istraživanje političkih aspekata i implikacija pojmova porodice i roditeljstva, koji su u javnom, političkom pa i naučnom diskursu neretko shvatani gotovo kao prirodne datosti, na najbolji način pokazuju da ne postoje (privatne) sfere društva koje su van društvenog i političkog delovanja.

Predmet i cilj istraživanja, kao i teorijska pozicija za koju sam se opredelila, proističu iz skorašnjeg antropološkog interesa za administrativne i praktične političke prakse (policy).² Ovaj koncept je rezultat antropološkog nastojanja da se razumeju odnosi moći koji formiraju diskurse koji pretenduju da postanu dominantni na pravno-političkoj sceni i koji će potom biti inkorporirani u zakonske odredbe i propise koji regulišu različite oblasti društvenog iskustva. Opredeljujući se za ovakvu istraživačku perspektivu, u radu ću analizirati administrativne i pravne politike koje definišu porodične odnose i pitanje roditeljskih prava i "identitetskih ovlašćenja", kao i poricanje ovih prava određenim grupama i po-

²S obzirom na to da još nema prihvaćenog spskog termina, koncept *policy* se definiše kao institucionalno formulisana tehnika upravljanja u različitim domenima (porodica, obrazovanje, zdravstvo). U tom smislu, smatram da je ovaj pojam možda najbolje prevoditi kao (praktične) administrativne politike i političke prakse ili sl.

jedincima. S obzirom na brojne funkcije pojma policy na nivou pojedinca i grupe, za potrebe ovog rada ću ovaj koncept koristiti isključivo u pomenutom kontekstu, a ne kao širi politički program transformacije društva.

Istovremeno, to nas navodi da se zapitamo koji koncept porodice, roditeljstva i subjekta će preovladati u Crnoj Gori, te da li i u kojoj meri antropologija treba da interveniše u predstojećem procesu evropeizacije društva (Milenković 2003, 133-148). Da li, ukoliko se predstavimo kao tragači za političkim potrebama društva, možemo da opstanemo u moru društveno angažovanih i odgovornih naučnika, te tako izrazimo naučnu specifičnost same discipline i onog šta ona ima da ponudi?

Srodstvo i porodica u izmenjenom teorijskom i epistemološkom kontekstu

Poslednje decenije dvadesetog veka obeležene su ogromnim uticajem svet-skih političkih promena koje su nametnule nove teme i trasirale pravce kojima će se kretati antropološka misao. Istovremeno, mnoge društvene i humanističke nauke ukazale su na mesta na kojima će se oblikovati novi socijalni, ekonomski, politički izvori moći, a koji će se direktno odraziti kroz proces globalizacije. Kao faktori koji su uticali na promenu perspektive u studijama srodstva navode se usmeravanje antropologije na Zapad kao predmet istraživanja, prodor istorije u polje antropologije, ideološki šok izazvan talasom sociobiologije, razvoj feminističke kritike u društvenim naukama, nove tehnike prokreacije uz medicinsku asistenciju.

Uporedo sa tim procesima, koncepti srodstva i porodice, kao klasično polje antropološkog izučavanja, sada su postali neizostavan deo kritičkog promišljanja teorijskih i analitičkih kategorija discipline koja pomenute koncepte posmatra kroz društvene, političke, ekonomske promene, a koje unutar datog društva rezultiraju ispoljavanjem novih oblika vrednosti. U takvom ambijentu, odnos između zapadnih i nezapadnih društava postaje zamagljen i neprecizan, premeštajući polje istraživanja "negde između", na graničnim linijama različitih društava i kultura.³ Drugim rečima, akcenat nije više na proučavanju lokalnih zajednica ili ljudi unutar njih, već na mestima gde se odvija interakcija između različitih društvenih nivoa i političkih procesa.

³ Kako je ukazala Ivanović, postmodernistička kritika terenskog rada, zasnovanog na dugotrajnom i direktnom kontaktu između istraživača i istraživanih, poslužila je kao osnov za redefinisane koncepta i shvatanja terena. Najkraće rečeno, "redefinisana ideja 'terena' u savremenoj antropologiji znači diversifikaciju mesta koja se smatraju pogodnim za antropološko istraživanje i razvijanje antropološkog znanja." Više o terenu i njegovom redefinisavanju, v. Ivanović (2005).

Ovim naučnim iskorakom, ali i redefinisanjem koncepta terena, studije srodstva nisu ostale van kritičkog promišljanja i teorijskih rasprava koje su se vodile u okviru same discipline i izvan nje. U tom kontekstu, moja namera je da ukažem u kom trenutku je došlo do teorijskih zaokreta kada je reč o srodstvu i koji faktori su uticali da do toga zapravo i dođe.

Transformacije koje su se odvijale u studijama srodstva, direktno su se odrazile i na redefinisanje tradicionalnog oblika porodice i porodičnih odnosa. Naime, "repatrijacije studija srodstva i početak izučavanja zapadnih društava, kao i razvoj novih reproduktivnih tehnologija (NRT) i s tim povezana pitanja koja se, između ostalog, odnose na različite aspekte srodstva kod osoba istopolne seksualne orijentacije, doveli su do analize porodice koja se sada posmatra kao mesto nejednakosti. Na osnovu ovoga postaje jasno da "odnosi srodstva nisu spremni da nestanu, niti su na kraju svoje metamorfoze već i dalje predstavljaju relevantan teorijski problem antropologije" (Ivanović 2007, 162). U vezi s tim, sve više su uočljivi politički aspekti braka i bračnih transakcija kao i fenomeni savremenog društva koji se tiču tela, seksualnosti, tretmana žena kao sredstva za reprodukciju, itd. Ovakvo pozicioniranje srodstva i srodničkih odnosa, te mesto žene i njene funkcije u okviru srodničkih sistema, naišlo je na feminističku⁴ kritiku sedamdesetih godina kada je u "izjednačavanju biološke reprodukcije sa reprodukcijom društvenog sistema" (Ivanović 2008, 114) zapravo uočeno uplitanje politike i političkih praksi samog društva. Na ovaj način, porodica i srodstvo postaju novo mesto političkog delovanja na kojem će transformacija, od tradicionalnog ka savremenom modelu pomenutih konceptata, postati vidljivija kako za antropologe tako i za političke aktore koji sve više učestvuju u kreiranju kulturne i političke stvarnosti savremenog društva.

Međutim, da bi zaista i došlo do vidljivog pomaka u domenu izučavanja srodstva, najpre su morale da se dogode promene na planu dekonstrukcije evolucionističkog biologizma-naturalizma u antropologiji. Još je Lič u svom klasičnom radu o Bezgrešnom začecu (Leach 1966) pokrenuo raspravu i otvorio novo polje za razumevanje bioloških činjenica i kulturnih interpretacija. U toj nameri sledili su ga Dejvid Šnajder, Merilin Strathern, Moris Godelije i drugi, čiji su radovi u okviru antropologije doveli do napuštanja shvatanja da ljudska polnost i biološka reprodukcija, kao i samo srodstvo, predstavljaju

⁴ Izdvajaju se tri feminističke tradicije: *liberalne feministkinje* - bave se reformom javne sfere, a njihov cilj je unapređenje pravnog i političkog života žena kroz poboljšanje uslova obrazovanja i poslovnih mogućnosti; *socijalističke feministkinje* – naglašavaju vezu između kapitalističkog načina proizvodnje i potčinjenosti žena; *radikalne feministkinje* - akcentuju bitnost podele polova te iz tog razloga ističu potrebu za seksualnom revolucijom koja bi trebalo da dovede do preoblikovanja ličnog i porodičnog života.

pre-socijalne činjenice. Interesovanje za koncept polnosti i seksualnosti izrazili su Džejn Kolier i Silvija Janagisako (Yanagisako and Collier 1987) kroz upitanost oko toga da li "rod svuda predstavlja kulturnu interpretaciju polnih razlika između muškarca i žena, tj. da li socijalna konstrukcija rodni kategorija i rodni odnosa u svim društvima i kulturama počiva na binarnim, biološki zasnovanim razlikama". (Ivanović i Šarčević 2002, 17).

Pokušavajući da prevaziđe krute i nepomirljive opozicije, Šnajder je svojom krilaticom "kultura nije priroda, ali je priroda u potpunosti kulturni koncept", došao na trag jednom budućem mišljenju o odnosu prirode i kulture, koje bi sada bilo bazirano na "društvenosti (ljudske) prirode i prirodnosti ljudske društvenosti" (Papić 1992, 120). U tom smislu, konačno je došlo i do promene perspektive u izučavanju gde se sada srodstvo, rodni odnosi, porodica, politika, ekonomija posmatraju kao povezani domeni. Ovo stanovište ujedno predstavlja kritiku tradicionalnog balansiranja između reda politike, kao javne sfere, i reda porodice i srodstva, kao private sfere delovanja, što je istovremeno značilo kritiku opozicija između devetnaestovekovnih opozicija između prirode i kulture, odnosno žene i muškarca. Kao deo kritike podele u okviru sfera delovanja, Fortes je, suprotstavljajući se ideji o biološkim osnovama srodstva, tvrdio da srodstvo ima političke dimenzije, te da srodnički odnosi ne mogu biti podeljeni na dve sfere, jer ono čini važan deo obe sfere podjednako. Tako, baveći se dihotomijom privatnog (posvećenog seksualnosti, odgajanju dece rukovođeno ženom) i javnog (koncentrisanog na politiku na čelu sa muškarcem) domena, Šnajder i Fortes sada stavljaju naglasak na analizu odnosa srodstva kao kulturnog i simboličkog sistema, kao i na društvenu upotrebu srodničkih veza i politike srodstva, istovremeno ukazujući na promene koje su se direktno odrazile na porodicu i brak... Rukovodeći se pomenutim, ali i brojnim drugim istraživačkim oblastima nad kojima treba intervenisati, postaje očigledno da su se studije srodstva transformisale uporedo sa promenom perspektive iz koje su antropolozi posmatrali kulture i društva. U tom smislu, konačno je došlo i do promene shvatanja srodstva kao elementa koji sada čini neraskidiv deo šireg disciplinarnog konteksta.

Značaj koncepta "policy" za savremene studije srodstva

Rehabilitaciji koncepta kulture (Milenković 2007, 122-123), ali i srodstva i srodničkih odnosa, u čemu učestvuje antropologija kao disciplina koja svojim sredstvima ujedno vrši rehabilitaciju i sopstvenih teorija, istovremeno znači pomeranje istraživačkog fokusa na politizaciju (Right 1998)⁵ ovih procesa. In-

⁵ Antropološko interesovanje za procese politizacije polazi od toga da učini vidljivim da politizacija kulture raspolaže sa naučno neadekvatnim konceptom kulture kao

teresovanje antropologa za javne politike koje sve više postaju kultura sama, kreće se u pravcu dekonstrukcije zaduženja političkih aktera koji su sada uzeli aktivno učešće u regulisanju i kontrolisanju sveukupnog života.

Koncept policy⁶, kako objašnjavaju urednici zbornika "Anthropology of Policy" (Wright and Shore 1997), podrazumeva plan i kurs delovanja države koji se putem različitih institucionalizovanih administrativnih politika razvija u cilju ostvarivanja važnih organizacionih odluka i unapred zadatih eksplicitnih ciljeva u različitim oblastima društvenog života. Antropološka analiza koja primenjuje koncept policy polazi od pitanja kako u određenom istorijskom, društvenom i kulturnom kontekstu ove političke prakse funkcionišu kao instrument koji na osnovu unapred razvijenih strategija konstruiše društvene subjekte i identitete. Glavni argument antropologa koji se bave ovom vrstom analize jeste da u savremenim društvima ove politike postaju glavni mehanizmi i tehnike upravljanja. Funkcionišu kao novi tip moći koji deluje kako na tako i kroz delovanje iponašanje pojedinaca tako što na nov način definiše različite aspekte života kao što su srodstva, reprodukcija, porodica, roditeljstvo, zdravlje, ličnost, itd.

U tom smislu, Ketrin Verderi skreće pažnju da "politika nije ograničena na postupke političkih lidera, već se njome može baviti bilo ko, mada akteri – lideri često nastoje da svoje ciljeve predstave kao u nekom smislu javne" (Verdery 1993, 23). Konkretno, identitetska prava sada postaju relevantno polje istraživanja u domenu srodstva i srodničkih odnosa koji, u savremenom društvu, čine deo širih političkih implikacija. Kako zapaža Ketrin, "društvena i politička promena mora biti nešto više od zamene starih institucija (političkih i ekonomskih) novim institucijama, da bi se promena zaista i desila, ali i da bi postala predmet istraživanja antropologa". (Verdery 1993, 24). Iz ovog razloga, o politici i administrativnim politikama možemo da razmišljamo kao o manipulativnim aktivnostima koje su sastavni deo kulture i društva. Međutim, uslovi nastanka⁷ antropologije administrativnih politika ogledaju se, pre sve-

relativno zatvorenog i homogenog sistema mišljenja i delovanja koje disciplina teži da prevaziđe poslednjih decenija. U tom smislu, značajno je pomenuti da pojam kulture zauzima ključno mesto u definisanju društvene realnosti, tako da se, u kontekstu administrativnih politika, sada može govoriti i o "kulturalizaciji" političkog jezika. Paralelno sa tim procesom, dolazi i do promene perspektive u izučavanju kulture koja je sada neizostavan deo, političko sredstvo naučnih radnika. Drugim rečima, želim ukazati da razumevanje društvenih promena podrazumeva shvatanje ne samo novih političkih i društvenih formacija već i nove kulture koja nastoji da konstruiše novu vrstu subjekta.

⁶ U engleskom jeziku postoji više reči izvedenih iz korena grčke reči *polis* (grad) kao što su *polity*, *politics*, *police*, a odnose se na političke nauke, državnu vladavinu, političke institucije. v. <http://www.thefreedictionary.com/policy>; <http://hrcak.srce.hr/file/45593>.

⁷ Ukoliko zađemo u prošlost, možemo zaključiti da zapravo preteču antropološkog izučavanja administrativnih politika možemo potražiti u američkoj i britanskoj tradiciji

ga, u društvenim, ekonomskim i političkim promenama na globalnom nivou. Na ovaj način se, antropologija iz društvene nauke i humanističke discipline polako transformiše u kulturu/politiku znanja. Ova promena istraživačkog polja se duguje pre svega mogućnosti lokalizacije globalnih procesa, odnosno dragocenoj prilici da se istražuju "veze između nivoa i formi društvenih procesa i akcija i kako ti procesi operišu u različitim prostorima, bilo da su oni lokalni, globalni ili nacionalni" (Wright and Shore 1997, 14).

Antropološki pristup administrativnim politikama polazi od pitanja kako te politike funkcionišu u domenu srodstva kao instrument koji unapred razvijenom strategijom (retorika, javni diskursi) konstruiše subjekte kao objekte moći kreirajući nove vrste subjektiviteta i identiteta. Kao deo šireg društvenog sistema, privatnog i javnog domena istovremeno, administrativne politike kategorizuju pojedinca na osnovu čega su mu dati status i uloga subjekta, građana. Ova konstatacija upućuje na činjenicu da država poseduje moćno oruđe kojim menja, oblikuje, konstruiše društvene aktore, različitosti, zamagljuje granice između ljudi i stvari. To osnovno sredstvo kojim se služi jeste kultura koja u sebi sadrži model društva istovremeno kodifikujući društvene norme i vrednosti. Kao deo antropološkog interesa, društvenih i političkih stremljenja, kultura se može interpretirati i kao "totalna društvena činjenica" (Mos 1998). U tom smislu, može se zaključiti da ona sada ukazuje na važan ekonomski, politički, kulturni i moralni aspekt društva kreirajući tako i nove tipove odnosa između pojedinaca, grupa i stvari.

Antropologija administrativnih politika kakvom je vide urednici pomenu-tog zbornika, primenljiva je u ovom radu ukoliko se ona posmatra kroz određene premise. Naime, pored činjenice da su se granice politike značajno proširile te postale vidljive u svim porama društva, takođe treba imati na umu da je skrivanje političkog iza neutralnosti nauke zapravo jedna od strategija kojom se definišu određeni problemi u društvu. Ovako pozicionirana naučna misao istovremeno kreira prostor za efikasnu klasifikaciju stanovništva u skladu sa prethodno osmišljenim normativnim zahtevima⁸. U vezi s tim, važno je uočiti da se pojedini zakoni donose onda kada određeni diskurs preovlada na način

od boasovskog istraživanja emigranata u službi Američke imigracione komisije do britanskih poslenika koji su proučavali efekte kolonijalnih procesa kao što su Evans Pritchard, Maks Glukman, Rejmond Firt kao i Frederik Bart. Svi ovi autori uvideli su da su, pod uticajem marksističke političke ekonomije i teorije svetskog sistema, zapravo pristupili izučavanju društvene, političke, ekonomske i kulturne prakse, koje su se pojavljivale kao odgovor i otpor kolonijalizmu.

⁸ Još je Fuko ukazao na to koliko su mehanizmi moći, ugrađeni u naučni diskurs, zapravo vrlo uticajni s obzirom na njihovo perfidno prisustvo. Upravo zbog svojih kapilarno proširenih tehnika upravljanja ponašanjem oni su delotvorni, a diskurs kojim su podpomognuti samo je deo mehanizma moći.

da se institucionalizuje te tako postane bitan deo društvenog života građana. Na konkretnom planu značajno je skrenuti pažnju na koji način političke prakse imaju značaja za savremene studije srodstva u kom smislu možemo pretpostaviti da srodstvo sada nudi uvid u političku dimenziju kulturnog procesa. Relevantno antropološko interesovanje kreće se u pravcu istraživanja koja se odnose na to ko poseduje moć da "iznese" u prvi plan diskurse koji pretenduju da postanu dominantni na pravno-političkoj sceni, a zatim ih i sprovede kroz zakonske odredbe pojedinih članova zakona i propisa koji regulišu, u konkretnom slučaju, porodična pitanja. Pitanje političkih subjekata i njihovih strategija na ovaj način postaje aktuelno nudeći pristup problemu iz antropološke perspektive koja je, tek nakon promene istraživačkog polja i buđenja svesti o društvenoj pozicioniranosti antropologa, dobila mogućnost rekonceptualizacije terena kao društvenog i političkog prostora organizovanog kroz odnose moći.

Administrativne politike u kontekstu izmenjenih oblika porodice i roditeljstva

S obzirom na to da administrativne politike predstavljaju vitalan deo društvene stvarnosti, te da se u izvesnoj meri od njih očekuje da reaguju na konkretne potrebe i probleme društva u celini ili pojedinih društvenih grupa, u ovom delu će biti ukazano na načine na koji administrativne prakse, kroz politički i pravni autoritet koji im je pripisan, utiču na percepciju porodice i roditeljstva. Naime, ovde želim da naglasim na strategije, nastale kao proizvod promišljenih administrativnih politika, kojima se kroz zakonska, podzakonska (uredbe, pravilnici, statut, ugovori), normativna akta (međunarodni sporazumi i konvecije koje se ratifikuju u skupštini, statut, pravilnik), konstruiše opšta slika o crnogorskom društvu, položaju i ulozi porodice i pojedinca u okviru nje. Ova tema dobija još više na značaju ukoliko se u obzir uzmu novi oblici porodice i roditeljstva nastali kao direktna posledica homoseksualnog partnerstva čije pravno i političko prihvatanje od strane ostatka društva predstavlja katalizator promena koje se kreću u pravcu EU.

Dakle, administrativne politike karakteriše težnja da se ostvari niz ciljeva kroz dobro osmišljene strategije i aktivnosti kojima se pokušava odgovoriti na potrebe u društvu. Konkretno, skrenuću pažnju na to na koji način administrativne politike utiču na opštu perspektivu porodice i roditeljstva u Crnoj Gori uzimajući u obzir napore ove države da se priključi EU. U vezi s tim, kroz naredna poglavlja ću pokušati da odgovorim na pitanja koja se odnose na (ne)prihvatanje homoseksualnih brakova, te značaj primene novih reproduktivnih tehnologija u Crnoj Gori.

Novi oblici porodice i roditeljstva – nove reproduktivne tehnologije

Stvaranje ljudskog tela, njegovo začeće, rast, oblikovanje, zapravo čine izraz reprodukcije određenog društvenog poretka, ali često i jedan od načina da se taj isti društveni poredak i ospori. Predstave jednog društva o telu i njegovom polnom određenju predstavljaju društvo samo putem kojeg ono govori o njemu i kroz njega s obzirom na to da su "genetski i biološki aspekti tela istovremeno i socijalne kategorije" (Goslinga-Roj 2003, 184). Dakle, telo je osnovni element koji čini deo procesa konstruisanja društvenih odnosa, ali istovremeno i mesto koje na najočigledniji način komunicira društvenu realnost. Međutim, postavlja se pitanje da li su dovoljna dva ljudska bića da bi se stvorilo treće⁹, ili je pak nedovoljnost dva entiteta učinila da se nove reproduktivne tehnologije sada "odražavaju na društvene odnose, kako u seksualnosti tako i u reprodukciji, i to ne uvek na isti način" (Haravej 2002, 330)?

Pitanje upravljanja reprodukcijom, odnosno primena zapadnih metoda planiranja porodice, pojavljuje se kao antropološki istraživački problem koji se očituje kroz načine na koje administrativne prakse kontrolišu ove procese i u izvesnoj meri ih određuju. Dinamika NRT¹⁰ danas je u središtu raznovrsnih naučnih bavljenja problemima plodnosti, reprodukcije, planiranja porodice, kako u samoj antropologiji tako i u demografiji, sociologiji, biologiji. Upravo je smeštanje reprodukcije u laboratorijske uslove konačno i doprinelo da se telo, pol, planiranje porodice sagledaju sa sociološkog, pravnog, političkog aspekta. Istovremeno, ovi procesi su doprineli redefinisaju tradicionalnih postavki o "prirodnom" začeću, roditeljstvu, identitetima koji nas stavljaju pred mnoštvo pozicija iz kojih možemo da komuniciramo sopostveno "ja".

Drugim rečima, NRT se sada vide kao novo polje u okviru kojeg ćemo konačno biti u stanju da kontrolišemo sopstvene biološke – reproduktivne procese, pri čemu akcenat nije na tome da li su oni dobri ili loši, već kako ćemo mi sami, pa i društvo u celosti, biti predstavljeni kroz odnos sa njima. Kako će se to odraziti na uvreženu koncepciju biologije, kao osnovnog parametra ljudske egzistencije koja sada, stavljena "pod kontrolu", ne može više da pripada domenu prirode već kulture?

⁹ Brojni autori su, analizirajući nezapadna društva, skrenuli pažnju da nijedno društvo ne misli da je ljudsko biće proizvod samo ljudskih bića, već je potrebno da se osim oca i majke umešaju drugi akteri (koautori) da bi se dobilo potomstvo. U daljem tekstu prikazaću kako su ove ideje danas otelotvorene kroz NRT, te da one u savremenom postmodernističkom društvu predstavljaju ekvivalente predruštvenih koautora kao ključnog elementa za dobijanje potomstva.

¹⁰ Engl. new reproductive technologies – nove reproduktivne tehnologije.

U kontekstu različitih¹¹ oblika novih reproduktivnih tehnologija, moja namera je da ukažem da se one ne mogu smatrati isključivo rodnim problemom, već da su one deo odnosa moći koji su u neraskidivoj vezi sa rasom, klasom, rodnom, etnicitetom i seksualnošću. Tome u prilog govore primeri koji se odnose na surogat¹² majčinstvo i žene koje u toku trudnoće često doživljavaju svoje telo kao fragmentarni deo sopstva, koji se može nadzirati i ukrotiti. Istovremeno su prisutne predstve surogata koje svoje telo vide kao "sud, termosta" (Goslinga-Roj 2003, 189), čime se izjednačavaju sa stvari koja ima svoju cenu na surogat tržištu. S druge strane, vidljivi su i odnosi moći¹³ gde je surogat podređen zahtevima biološke majke deteta koja, s obzirom na novčanu nadoknadu koju je dužna surogatu, ima pravo na sugestije i manipulacije tuđim telom koje je sada postepeno svedeno na robu. "Telo koje se završava kožom, telo čije delovanje opstojava u granicama komodifikacije, ako ne već robe, onda uvek potencijalne robe; ono je individualizovano i privatizovano, aistorično i nebiografsko" (Goslinga-Roj 2003, 192).

¹¹ Asistirane reproduktivne tehnologije (assisted reproductive technology – u daljem tekstu ART) predstavljaju grupu najsavremenijih terapijskih postupaka za lečenje neplodnosti i obuhvataju: genetsku modifikaciju embriona, surogat materinstvo, zamrzavanje embriona ili tkiva jajnika, vantelesnu oplodnju sa preimplantacionom genetskom dijagnostikom i selekcijom, introcitoplazmatičnu mikroinjekciju sperme, transfer gameta.

¹² Potpuno ili totalno surogat materinstvo je kada žena prima pre-embrion nastao od ovuma druge žene *in vitro* fertilizacije, ili putem *in vivo* fertilizacije i nakon toga vađenjem pre-embriona posebnim procesima.

Surogat materinstvo je u Crnoj Gori zakonom zabranjeno i predstavlja krivično delo. U toku izrade zakona preovladao je stav stručne i opšte javnosti da surogat materinstvo ne bi trebalo dozvoliti u ovom momentu. Isticani su sociološki, kulturološki, verski, tardicionalni i drugi razlozi u prilog zabrane surogat materinstva, kao i činjenica da ovo nije prekosa većine zemalja gde postoji mogućnost upotrebe donorskih reproduktivnih ćelija. Osim toga, ni porodično zakonodavstvo u Crnoj Gori ne poznaje surogat materinstvo, odnosno ne reguliše pitanje roditeljskih prava u tom slučaju. S druge strane, prisutna je ideja da se u što skorije vreme osnuju banke polnih ćelija u kojima će se voditi jedinstveni registar doniranih polnih ćelija u kojima će postojati podaci o osobama koje su donirale svoje ćelije, o onima koji su se podvrgli takvom postupku. Dete koje je na ovaj način začeto neće imati nikakve podatke o ocu. Međutim, kada reproduktivno sazri, osoba će moći da dobije podatke o donoru kako bi se otklonila mogućnost da bude u partnerskoj vezi sa osobom koja je od istog oca. Prema zakonu, jedan donor moći će da ostavi polnu ćeliju samo u jednoj banci, a davanje i korišćenje reproduktivnih ćelija moći će da se obavi samo na osnovu pisanog pristanka. Donor nema pravne ili druge obaveze, kao ni prava prema deci začetoj i rođenoj upotrebom doniranih reproduktivnih ćelija. "Politika", 13. jun 2010.

¹³ Prema Fukou, moć postoji u svim društvenim odnosima pošto je moć "odnos u kom jedan hoće da upravlja ponašanjem drugog". v. Fuko (1973) .

Posmatrajući ga na ovaj način, feministkinje sebe vide kao žrtve reproduktivne tehnologije jer pod određenom novčanom naknadom pristaju na kontrolu nad svojim telima, dok s druge strane one uživaju veću reproduktivnu slobodu jer su sada u stanju da kontrolišu reproduktivne procese i time odlože ulogu majke. Istovremeno, osećaj gubitka nakon "izvršenja ugovora" – porođaja, prisutan je kod surogata, a činjenica o, grubo rečeno, iskorištavanju reproduktivnih funkcija surogata, neizbežna je i očigledna u momentu kada par kojem dete pripada poželi da se osami sa bebom. Konačno, početno polazište koje pretpostavlja da je telo prvo mesto na kojem se jasno očituju odnosi moći, ne prestaje da bude očigledno i nakon porođaja kada na telu surogata postaju uočljive brazde koje svedoče o manipulaciji¹⁴ tela tokom perioda trudnoće.

Biološka reprodukcija dobija poseban značaj u određenom socijalnom, ekonomskom, političkom kontekstu, s obzirom na to da se usvajanjem novih reproduktivnih tehnologija u određenoj državi zapravo šalje pozitivan glas o demokratičnosti, otvorenosti te kulture i društva. U pojedinim slučajevima, kada i surogat majka i osoba koja je zatražila uslugu te vrste pripadaju istoj naciji, žena, kao biološka "proizvođačica" dece, postaje nosilac kolektiva i kolektivnog identiteta, te s obzirom na svoju značajnu ulogu u društvu, postaje i odgovorna za kolektiv, za poreklo¹⁵ jednog naroda. U vezi sa tim, neredak je slučaj i zabrana mešanja krvi¹⁶ gde je nemoguće da surogat majka bude osoba koja ne pripada istoj naciji kao i biološka majka.

Sa aspekta administrativnih politika i pravnih regulativa, tehnike asistiranе reprodukcije¹⁷ u kojima se koristi jajna ćelija jedne žene, dok druga nosi i rađa dete, dovodi u sumnju ukorenjeno pravilo koje potiče iz rimskog prava, a koje se odnosi na to jemajčinstvo neupitna biološka činjenica, odnosno da je majka, to jest žena koja je dete rodila, uvek poznata. U vezi sa materinstvom i pri-

¹⁴ "Vrlo dramatično, ubrzo posle porođaja, spustila joj se bešika, što je zahtevalo bolnu operaciju na koju je trebalo sačekati dva meseca dok se njena materica oporavi od porođaja" v. Goslinga-Roj (2003, 207).

¹⁵ U Izraelu je donet zakon prema kome surogat majka i biološka majka moraju biti istog religijskog porekla.

¹⁶ Na primer, u nacističkoj ideologiji postoji zabrana mešanja krvi koja je u nekim nacionalnim projektima dobila ekstremni oblik. Ovde je reč o ideologiji čiste krvi i smatra se da je krv kontaminirana ako postoji jedna osmina krvi drugih.

¹⁷ U literaturi postoje različite klasifikacije postupaka novih reproduktivnih tehnologija, a jedna od njih je i klasifikacija koju je, sledeći Dikensa, izložila Stanićeva. Naime, pored opisanog surogat majčinstva, reč je o transferu gameta za *in vivo* fertilizaciju i to artifičijelnom inseminacijom semena donora (AID) ili tarapeutskom donor inseminacijom (TDI); *in vitro* fertilizaciji podrazumeva donirana jajašca i implementiranje pre-embrión *nastalog in vitro* fertilizacijom u ženu koja namerava da po rođenju preda dete na odgajanje drugom licu, najčešće donoru gameta, u okviru surogat materinstva.

menom asistiranje reprodukcije, najveći broj zakonodavstava je zadržao pravilo po kome se materinstvo određuje rođenjem. To dalje implicira da je činjenica nošenja i rađanja deteta primarna i u slučaju donacije jajne ćelije, kada dete genetski potiče od druge žene.¹⁸ Dakle, da bi se par koji želi dete mogao smatrati roditeljima na osnovu surogat majčinstva¹⁹, potrebna je i sudska odluka. Međutim, pre uvođenja ove mogućnosti, ova praksa se u izvesnoj meri izjednačavala sa postupkom usvojenja. U ovom slučaju je potrebno da je bar jedan od njih genetski roditelj, odnosno da su gameti jednog od njih korišćene u začeću. Konačno, bez obzira da li genetski materijal potiče od oboje ili samo jednog od njih dvoje, oboje se mogu tretirati kao pravni roditelji.

Dakle, surogat majčinstvo, bilo ono pravno regulisano ili ne, onemogućava da se identitet osobe nastale ovim putem definiše u odnosu na roditelje i srodnike koji pripadaju prethodnim generacijama. Ovde se najpre misli na krvne srodnike koji su, u ovom slučaju, u izvesnoj meri izuzeti iz identifikacije, tako da je na ovom primeru došla do izražaja činjenica na koju je, sledeći francuskog autora, ukazala Ivanovićeva, a to je da "nije moguće misliti čist identitet" (Ivanović 2002, 376). Činjenice o krvnom srodstvu i krvi (Bandić 1974) kao supstanci koja potiče od oca i majke, a koja pomešana u detetu čini suštinu njegovog bića, zapravo predstavlja "kulturnu/simboličku kategoriju" (Ivanović 2002, 386).

U kontekstu Crne Gore i izvještaja o implementaciji Nacionalne strategije održivog razvoja, Zakon o asistiranom reproduktivnim tehnologijama nalazi se

¹⁸ Kada su u pitanju nove reproduktivne tehnologije i posledice istih, poreklo se kod Jevreja računa preko majke. Odnosno, nije bitno koje je nacionalnosti otac, ukoliko je majka Jevrejka i dete će biti smatrano Jevrejem, te zbog toga donacija sperme nije kontroverzna. Međutim, nešto sasvim drugo se može reći za donaciju jajnih ćelija. Ukoliko žena koja donira jajnu ćeliju nije jevrejskog porekla, a žena koja nosi dete jeste, postavlja se pitanje da li je dete Jevrejin (Jevrejka). Ovo je preraslo u javnu debatu o tome šta uopšte znači biti Jevrejinom, gde su granice "jevrejstva".

¹⁹ Što se tiče drugih zemalja i njihovog regulisanja surogat majčinstva, Zakon o prokreativnoj medicini Austrije iz 1992. predviđa da će se žena koja je rodila dete uvek smatrati pravnom majkom. Pravilo je uneto uprkos zabrani donacije jajnih ćelija i embriona, koja je predviđena istim zakonom. Svha ovog prava je da ilegalno sprovedene embrio transfere i one koji su sprovedeni u inostranstvu podvede pod odgovarajuću porodično pravnu regulativu.

Po Zakonu o tehnikama asistiranje reprodukcije Španije, svaki ugovor o suroraciji je nevažeći, a prava majka je žena koja je rodila dete, a biološki otac može da traži utvrđivanje pravnog očinstva. U Porodičnom zakonu Bugarske iz 1985. predviđeno je da se materinstvo određuje rođenjem, a što se primenjuje u odnosu na dete začeto genetskim materijalom druge žene. Zakon o braku i porodičnim odnosima Hrvatske predviđa pravilo vezano za materinstvo u postupku veštačke oplodnje žene korišćenjem jajne ćelije druge žene. U ovom slučaju nije bilo dozvoljeno osporavanje materinstva, ako je dete rodila žena koja je dala saglasnost na ovom postupku.

u skupštinskoj proceduri. Ovim zakonom urediće se pitanje obezbeđivanje sigurnosti pacijenata u postupcima veštačke oplodnje, zasnovane na etičkim principima i medicinskoj tehnologiji, kao i uslovi za postizanje kvaliteta rada zdravstvenih ustanova u primeni ovih tehnologija.

Istovremeno, kao pomak u odnosu na prethodne godine, ali i tradicionalni model koji još primetno sledi, Crna Gora je novom zakonu o lečenju neplodnosti asistiranim reproduktivnim tehnologijama dodala i odredbu po kojoj se ženama bez bračnih partnera omogućava pravo na vantelesnu oplodnju. Međutim, iako sada daleko slobodnija pri planiranju porodice koja ne podrazumeva nužno prisustvo muškarca-muža, žene u Crnoj Gori moraju napustiti državu kako bi oplodnja na ovaj način bila omogućena, s obzirom na to da u istoj još ne postoje banke polnih ćelija-spermatozoida i jajnih ćelija. U tom kontekstu, sa medicinskog aspekta, oglasio se jedan od doktora²⁰ sa medicinske klinike "Life" u Podgorici: "Samo osnivanje banke će jako teško ići u našoj sredini. Trebaće mnogo vremena da se to organizuje. Ja bih više volio da se osnuje centar na regionalnom nivou iz koga bi svi ostali centri po potrebi naručivali polne ćelije."

Do sada je oblast vantelesne oplodnje²¹ regulisao Porodični zakon Crne Gore iz 2006. godine i to direktno samo jednim članom koji propisuje da nije dopušteno utvrđivanje očinstva deteta koje je začeće veštačkom oplodnjom majke, pri čemu se dalje naglašava da svako ima pravo da slobodno odlučuje o rađanju svoje dece. Istovremeno su, iz Kancelarija za rodnu ravnopravnost Vlade Crne Gore, prisutne reči podrške od strane same predsednice²² koja na ovu temu izjavljuje: "Ako postoji i jedna žena koja želi da ostvari majčinstvo na taj način, onda joj to zakonski mora biti dozvoljeno. Vjerujem da će u početku zbog osude sredine i društvenog konteksta biti malo žena koje će se odlučiti na taj korak, ali im to mora biti omogućeno."

Činjenica da se na čelu Kancelarije za rodnu ravnopravnost u Crnoj Gori nalazi žena uliva, ako ništa drugo, bar nadu da budućnost planiranja porodice neće biti uslovljena prisustvom muškarca-muža. Međutim, kako bi celokupna priča o asistiranoj reprodukciji ostala u duhu prepoznatljivih tradicionalnih modela Crne Gore, autori Zakona o lečenju neplodnosti, zabranili su posredovanje, odnosno usvojili su odredbu po koj je Donator dužan da bude prisutan dok se vrši oplodnja, a lekar zakonski obavezan da ga prethodno pozove. Dakle, na osnovu ovoga postaje jasno da je ipak prisustvo muškarca nužno, ali ovog puta samo trenutno dok se ne obavi oplodnja, a time i zadovolji Zakon o prisustvu muškarca u tom procesu.

²⁰ Nebojša Čejović, "Monitor", oktobar 2009.

²¹ Vantelesnu oplodnju u Crnoj Gori rade privatne klinike "Lajf" i "Ars" i državna klinika na Cetinju.

²² Nada Drobnjak, "Monitor", oktobar 2009.

Kao što je prethodno rečeno, surogat majčinstvo u Crnoj Gori je zakonom zabranjeno, ali se istovremeno ovom zabranom u javnosti pokrenulo pitanje muškaraca koji nisu oženjeni a koji žele dete, te pitanje žena koje iz zdravstvenih razloga ne mogu da zatrudne. Kao najčešći razlozi onih koji su protiv surogat majčinstva pojavljuje se prethodna priča o ženi "kao inkubatoru", te njenim pravima na dete, s obzirom na to da se dešavalo da surogat majka hoće da zadrži dete nakon rođenja, a često je slučaj i da se rodi bolesno dete koje ne želi nijedna strana. Pošto u Crnoj Gori nije dozvoljeno usvajanje dece osobama koje nisu u braku ili su u vanbračnoj zajednici, u pogledu planiranja porodice ova država nudi dve mogućnosti: nešto što se može, a zakon ne dopušta (usvajanje dece), i ono što je zakonom dozvoljeno, ali je iz praktičnih razloga neizvodljivo u ovoj državi. Dakle, jedino ukoliko su muškarac i žena u braku, usvojenje je omogućeno čime se ujedno stvaraju uslovi zasnivanja srodničkog odnosa:

Potpunim usvojenjem se između usvojilaca i njegovih srodnika s jedne strane, i usvojenika i njegovih potomaka s druge strane zasniva neraskidiv odnos srodstva jednak krvnom srodstvu. U matičnu knjigu rođenih usvojioci se upisuju kao roditelji usvojenika.²³

U suprotnom, dakle, u izvanbračnoj zajednici ovo nije moguće, pri čemu ostaje zaključak da se brak u Crnoj Gori uzima kao vrednost koja determiniše dalje planiranje porodice.

U tom smislu, u narednom odeljku biće reči o homoseksualnom partnerstvu, nemogućnosti homoseksualnih osoba da svoja prava u pogledu braka i usvajanja dece izjednače sa pravima heteroseksualnih osoba.

Na osnovu prethodno rečenog može se zaključiti da "reprodukcija ne može da se tretira van društvenog, kulturnog i istorijskog konteksta zajednice u kojoj se posmatra, jer u tom slučaju bitni činioci koji utiču na ljudsko reproduktivno ponašanje ili ostaju skriveni, ili ne bivaju shvaćeni, odnosno bivaju pogrešno interpretirani" (Žikić 2008, 145).

Priznavanje drugosti – homoseksualni brakovi i porodica

U savremenom svetu koji donosi promene na svim poljima, značajno je posmatrati menjanje granica tela koje nije u funkciji binarnih opozicija zasnovanih na polnom određenju (muško/žensko), već je sada reč o istopolnim sintezama i njihovoj interpretaciji od strane društva. Dakle, reč je o pojavi homoseksualnih brakova i njihovoj društvenoj (ne)prihvatljivosti koja je zapravo odraz same kulture i njenih predstava o telu i polnosti. Najpre, da bih predočila stavove o homoseksualnim brakovima danas, neophodno je osvrnuti se na

²³ Porodični zakon Crne Gore, čl. 144.

istorijski kontekst ove pojavnosti, kao i na same predstave o telu koje čine da shvatimo zašto je i u kojoj meri ovaj različit oblik partnerstva kod nas vidljivo tabuisan. U tom smislu, pozivajući se na Fukoa, nastojaću da otkrijem "šta znači pojava svih tih perifernih seksualnosti? Da li je to što se one mogu javiti u po belu dana znak da pravilo labavi? Ili je to što im se posvećuje toliko pažnje dokaz nepopustljivog režima i nastojanja da se nad njima sprovodi strog nadzor" (Fuko 1978, 50)? Moje početno polazište je da telo, kao mesto za legitimizaciju nejednakosti između muškarca i žene, treba shvatiti kao proces, kao kulturnu i istorijsku kategoriju otvorenu za učitavanje i iščitavanje značenja, odnosno za drugačiji "kulturom definisani izbor iz ogromnog niza mogućnosti naše telesnosti" (Papić 1992, 273). Tako, na primer, polazeći od različitih predstava o telu i telesnosti, homoseksualizam kod Barija²⁴ čini jednu od dve mogućnosti seksualnog odnosa. Ipak, pretpostavka o činjeničnim razlikama koje su smeštane u domen prirodnog, a koje je zapadna misao smestala u telesne konstrukcije muškarca i žene, nije se više mogla smatrati primenljivom u razumevanju praksi vanevropskih društava. Istovremeno je došlo do razvoja ideje da sva polno određena tela i razlike među njima, mogu biti interpretirane različito u različitim kulturama, ali i da se u pojedinim kulturama one mogu i brisati. U vezi s tim, pokušaj destabilizacije binarnih opozicija u radovima Merloa Pontija izneo je na videlo da osoba najpre treba da bude shvaćena kao proizvod socijalnih odnosa i aktivnosti, pre nego kao neko koga određuju njegove suštinske biološke, prirodne karakteristike. Na ovaj način značaj Fukoove postavke o telu koje nema pol van diskursa, postaje vidljiv i konačno primenljiv na planu homoseksualnosti koja, svoj puni izražaj dobija u kontekstu rodnihi određenosti i njihove rekonceptualizacije osnovnog polazišta po kojem je zanemarljivo ono što jesi, već je ključno ono što činiš.

Posmatrana u kontekstu društvenih promena²⁵, te prakse Evropskog suda za ljudska prava, u više navrata se navodi da još nema konsenzusa među država-

²⁴ Veza između homoseksualnosti i heteroseksualnih odnosa odnosi se na skup predstava, vrednosti, simbola i socijalnih praksi koje treba da prikažu socijalnu nadmoć muškarca nad ženom, i tako kroz telesne prakse, pokažu nadmoć jednog pola nad drugim. U tom smislu, homoseksualnost u kulturi Barija predstavlja osnovu na kojoj su konstruisani i potvrđeni odnosi između rodnihi kategorija i generacija.

²⁵ Homoseksualnost se dugo vremena smatrala psihoseksualnim poremećajem identiteta, da bi najnovija revizija Međunarodne klasifikacije bolesti, povreda i uzroka smrti opovrgnula prethodni stav o homoseksualnosti, te ju je izuzela iz kategorije bolesti. No, uprkos tome što se, dakle, homoseksualnost više nigde ne smatra bolešću, u većini društava karakteriše se kao socijalni tabu. Zbog toga su mnoga zakonodavstva u svetu pristupila pravnom regulisanju ovakvih zajednica, što ima za cilj da smanji njihovu socijalnu stigmatizaciju podvrgavajući ih principu različito, ali ravnopravno. Prema navodima iz literature, u tome se u dobroj meri i uspelo. Tako, na primer, prvi Nacrt zakona o pravnom priznanju homoseksualiteta u

ma članicama Saveta Evrope u pogledu izjednačavanja homoseksualnih zajednica sa porodičnim zajednicama osoba različitog pola. Tako je, na primer, Evropski sud za ljudska prava zaključio da ne postoji nikakav zajednički stav država članica Saveta Evrope u pogledu prava homoseksualaca da usvajaju decu. Iako većina država to izričito ne zabranjuje, nije moguće pronaći jedinstvene principe u pravnom i socijalnom sistemu država članica po ovom pitanju. Zbog toga je Sud smatrao da je potpuno normalno da su nacionalne vlasti u boljoj poziciji da procene lokalne potrebe i uslove nego jedan međunarodni sud. Štaviše, budući da delikatno pitanje koje je trebalo razrešiti u ovom slučaju dodiruje oblast u kojoj ima malo zajedničkog među državama članicama Saveta Evrope i da je pravo koje se trenutno primenjuje u fazi promena, široko polje diskrecione ocene mora biti ostavljeno nacionalnim vlastima. Uprkos tome, homoseksualni odnos je uvek u praksi Suda bio zaštićen pozivanjem na pravo na poštovanje privatnog života ili na zabranu diskriminacije.

U domaćim propisima nema reference prema homoseksualcima u okvirima prava na poštovanje privatnog života, ali mogu se naći pravne norme koje izričito zabranjuju diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije, kao što su odredbe crnogorskog Zakona o radu:

Zaposleni u ostvarivanju prava po osnovu rada su jednaki bez obzira na nacionalnu pripadnost, rasu, pol, jezik, vjeru, političko ili drugo uvjerenje, obrazovanje, socijalno porijeklo, imovno stanje i drugo lično svojstvo; poslodavac je dužan da poštuje prava i jednakost zaposlenog u zaštiti prava, kao i njegovu privatnost i dostojanstvo.²⁶

Zabranjena je neposredna i posredna diskriminacija lica koja traže zaposlenje, kao i zaposlenih, s obzirom na pol, rođenje, jezik, rasu, vjeru, boju kože, starost, trudnoću, zdravstveno stanje, odnosno invalidnost, nacionalnost, bračni status, porodične obaveze, seksualno opredjeljenje, političko ili drugo uvjerenje, socijalno porijeklo, imovno stanje, članstvo u političkim i sindikalnim organizacijama ili neko drugo lično svojstvo.²⁷

Dakle, na primeru ovog zakona očigledna je dobra volja Zavoda za zapošljavanje Crne Gore da se na ovaj način izađe u susret homoseksualno opredeljenim osobama, a u prilog tome govore i njihovi naponi koji se kreću u pravcu toga da se prilikom ispunjavanja prijave za posao, u slučaju transrodnih osoba, izbegne otkrivanje prethodnog roda ili imena pred poslodavcem i ostalim zaposlenima. Zakon o radu u Crnoj Goriji jedan je od prvih u kom se pominje zabrana diskriminacije eksplicitno prema osobama različite seksualne orijen-

tradicionalno konzervativnoj Švajcarskoj imao je ogroman uspeh. Skoro svi anketirani stanovnici su se saglasili da zakon treba da dozvoli homoseksualnim parovima pravni okvir za život sličan onom koji važi za brak.

²⁶ Zakon o radu Crne Gore, čl. 3.

²⁷ Zakon o radu Crne Gore, čl. 5.

tacije. Isti je slučaj i sa crnogorskim zakonom o visokom obrazovanju: U ostvarivanju prava na visoko obrazovanje nije dozvoljena diskriminacija po osnovu: pola, rase, bračnog stanja, boje, jezika, vjere, seksualnog opredjeljenja, političkog ili drugog ubjedenja, nacionalnog, etničkog ili drugog porijekla, pripadnosti nacionalnoj zajednici, imovinskom statusu, onesposobljenosti (invalidnosti), ili drugom sličnom osnovu, položaju, ili okolnosti.²⁸

Činjenica je da bi domaći sudovi mogli, ipak, takvu zaštitu da pružaju i u svim drugim oblastima života, a na osnovu odredbe o pravu na poštovanje privatnog života iz Evropske konvencije o ljudskim pravima, Ustava Crne Gore, te bogate prakse Evropskog suda za ljudska prava o ovom pitanju. Štaviše, Evropski sud je u jednoj svojoj odluci eksplicitno naveo da lista osnova za zabranu diskriminacije nije iscrpljujuća, već samo ilustrativna, te da se odredbe koje se odnose na zabranu diskriminacije moraju tumačiti široko. Takvo tumačenje, dakle, otvara put priznavanju prava na poštovanje privatnog života homoseksualcima i, shodno tome, zabranu diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije u bilo kom segmentu života (radni odnosi, zdravstvena zaštita, obrazovanje, itd.).

U vezi s tim, osvrnuću se na Zakon o antidiskriminaciji u kom se diskriminacija zabranjuje na osnovu brojnih karakteristika, uključujući seksualnu orijentaciju i rodni identitet, gde se u obrazloženju Predlogazakona naglašava: Zabrana svakog oblika diskriminacije jedan je od ključnih koraka ka postizanju većeg stepena demokratije i ostvarivanju vrijednosti tolerancije, ravnopravnosti i jednakih mogućnosti za sve.²⁹

Međutim, iako saglasan da je ovim zakonom predviđeno sprečavanje "posebnih oblika diskriminacije, diskriminacija u postupcima pred organima javne vlasti, diskriminacija po osnovu zdravstvenog stanja, diskriminacija po osnovu starosne dobi, u oblasti vaspitanja, obrazovanja i stručnog osposobljavanja, u oblasti rada, diskriminacija po osnovu vjere i uvjerenja, diskriminacija osoba sa invaliditetom, po osnovu rodnog identiteta i seksualne orijentacije"³⁰, ministar za ljudska i manjinska prava u Crnoj Gori, Ferhat Dinoša, kritikuje zabranu diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije, jer se to kosi sa "moralnim načelima društva". Njegova skorašnja izjava izazvala je oštru reakciju crnogorske javnosti, konkretno Centra za žensko i mirovno obrazovanje Animaiz Kotora, gde smatraju da je na ovaj način ministar povredio Ustav Crne Gore, i to članove koji se odnose na ljudska prava i slobode, konkretno član 8, kojim je zabranjena svaka neposredna ili posredna diskriminacija, po bilo kom osnovu, član 17, kojim je propisano da su svi pred zakonom jednaki, bez obzira na bilo kakvu posebnost ili lično svojstvo, član 28, kojim se jemči

²⁸ Zakon o visokom obrazovanju Crne Gore, čl. 7.

²⁹ Predlog zakona o antidiskriminaciji.

³⁰ Predlog zakona o antidiskriminaciji.

nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta čovjeka, njegove privatnosti i ličnih prava i član 40, kojim se jemči poštovanje privatnog života³¹.

Na osnovu prethodne izjave pomenutog ministra može se zaključiti da je patrijarhalna kultura u Crnoj Gori sa svega 620.000 stanovnika proizvela mentalitet koji veoma teško prihvata alternativne seksualne orijentacije. Iako je ona bila jedna od prvih država bivše Jugoslavije koje su dekriminalizovale homoseksualnost, što je učinjeno još 1977. godine, većina građana i dalje smatra da je homoseksualnost bolest. Tome u prilog govore i podaci iz Centra za socijalna društvena istraživanja gde se na osnovu upitnika na ovu temu došlo do zaključka da u "Crnoj Gori postoji snažno ispoljena tradicionalna, patrijarhalna³² i plemenska svijest o mnogim društvenim pitanjima i fenomenima" koji se dalje potvrđuju kroz stavove o homoseksualnim osobama. U istom tekstu se dalje navodi da je u Crnoj Gori "lakše uništiti nečiju reputaciju navodi-ma o homoseksualnosti, nego optužbama za korupciju ili kršenje zakona".³³

Sa pravno-političkog aspekta, odredba o tome da se nikome ne može osporiti pravo na brak, uklonjena je iz crnogorskog Nacrta zakona o zabrani diskriminacije, pri čemu bi se ova odredba dalje mogla tumačiti kao osnova za sklapanje istopolnih brakova, što nije u skladu sa crnogorskim zakonodavstvom. Da lica koja sklapaju brak moraju biti različitog pola zakonska je pretpostavka koja izražava biološku komponentu braka u našem pravu.³⁴ Sa druge strane, ovaj uslov punovažnosti braka svedoči i o preovlađujućem društvenom opredeljenju da je brak namenjen samo osobama različitog pola, te da se pod pravnim pojmom braka ne mogu obuhvatiti životne zajednice lica istog pola. Na ovaj način, mnogi pravni zakoni, kao što je npr. imovinski zakon kojim se uređuju porodični odnosi, ne mogu biti primenjeni na homoseksualna partnerstva...

Čin priznavanja drugosti, koja se u konkretnom slučaju odnosi na osobe istopolone seksualne orijentacije, u savremenom društvu predstavlja deo političke prakse kojom se deluje na i kroz pojedinca, ali i na društvo u celini. U vezi s tim, ovo bi bio čin demokratičnosti jednog društva, njegove otvorenosti i tolerancije, što još uvek nije slučaj sa Crnom Gorom i zemljama u regionu. Posmatrani u kontekstu evropskih okvira, homoseksualni i lezbejski brakovi uvršteni su u Rezoluciju o jednakim pravima koju je Evropski parlament donio 1994. godine. Isključivanje diskriminacije i priznavanje drugosti u Evropi je podržano pod sloganom "Evropa nije samo trgovačka, finansijska i vojnič-

³¹ Ustav Republike Crne Gore, čl. 8, čl. 17, čl. 28, čl. 40.

³² Tema patrijarhalne kulture, moralnih načela, paternističkog principa crnogorskog patrijarhalnog društva detaljnije je obrađena u radovima autora koji slede; (Denić 1968), (Kazer 2002), (Vuletić 2002), (Vujačić 1997).

³³ Centra za socijalna društvena istraživanja, "Vijesti", 5 januar 2009.

³⁴ v. čl. 15. Porodičnog zakona.

ka Evropa; Evropa je nastanjena ženama i muškarcima koji žele da dele ista prava i mogućnosti. Mi želimo istinsku Evropu građana. Mi želimo istinsko evropsko pravo građana."³⁵

Roditeljsko pravo je očigledno najspornije pitanje kod zakonskog regulisanja zajednice homoseksualaca. Naime, kao kontraargumen za zakonsko omogućavanje homoseksualcima da sklapaju brakove ili slične zakonski regulisane zajednice, navodi se obično da ne mogu da budu adekvatni roditelji, te da je njihovo vaspitanje nepodobno za decu. Kao direktna posledica toga, danas sve više dece živi u jednoroditeljskim porodicama što upućuje na drastičnu transformaciju porodice i porodičnih odnosa opisanu u prethodnim poglavljima. S druge strane, česte su osobe koje se venčavaju bez želje da imaju decu (tzv. voljni ili sociološki sterilitet) (Bobić 2004, 67), a njih čine mladi, zdravi, visokoobrazovani parovi koji vrednuju uzajamnu bliskost, ali ističu i ličnu autonomiju. Baveći se stručnim nalazima i istraživanjima na sudu, Bobićeva ističe da seksualna orijentacija roditelja ne predstavlja okolnost koja takve ljudi unapred diskvalifikuje da budu dobri, uspešni, odgovorni i odgovarajući roditelji, te iznosi stavove da: homoseksualni i lezbejski roditelji kao i istopolni parovi imaju sve uslove da uzgajaju decu, te u tom smislu treba da imaju dozvolu da usvajaju decu, uzimaju ih u hraniteljstvo, i da ih neguju i uzgajaju kao zdravu decu, jer je dokazano da su u stanju da im obezbede potrebnu negu.

Završna razmatranja

U ovom radu sam nastojala da ukažem na pojavu novih oblika srodničkih odnosa zahvaljujući kojima srodstvo postaje mesto političkog delovanja na kojem će transformacija, od tradicionalnog ka savremenom modelu porodice i roditeljstva, postati vidljivija kako za antropologe tako i za političke aktore, koji sve više učestvuju u kreiranju kulturne i političke stvarnosti Crne Gore. Imajući na umu kulturni kontekst o kome je reč, a koji se temelji na paternističkim principima crnogorskog patrijarhalnog društva i mentaliteta ljudi, te simboličkim predstavama o srodstvu kao osnovnom elementu na kojem počiva identitet (balkanske) kulture, analiza administrativnih politika imala je za cilj da pokaže da li su i u kojoj meri novi oblici porodice i roditeljstva zaživeli na pravno-političkom nivou. Analizirajući na koji način političke prakse deluju na svest naroda kada su u pitanju stavovi o novim reproduktivnim tehnologijama, kao i prihvatanje brakova osoba istopolne seksualne orijentacije u drugim državama, dolazim do zaključka da će njihovo stavljanje pod zaštitu države, te njihovo pravno regulisanje statusa doprineti da se homofobični stavovi umanje, a oni, kao drugačiji, prihvate kao realnost crnogorskog društva. Uko-

³⁵ http://sh.wikipedia.org/wiki/Homoseksualnost#cite_note-APA_o_deci-53

liko se to ne dogodi, zasigurno se smanjuje mogućnost države da postane deo EU, a što je još važnije, dovodi do zatvorenosti društva u pogledu prihvatanja drugih, bez obzira na to da li je reč o rasnim, klasnim, polnim ili nekim drugim manjinama.

Kako bi prethodno pomenuto i postalo deo političke prakse države Crne Gore, najpre treba osvestiti populaciju o prednosti ovih tehnologija, te značaju otvorenosti za prihvatanju Drugosti, na osnovu čega bi, po ugledu na druge zemlje, bili u stanju da javno volimo osobe istog pola, i to na više načina. U tom kontekstu treba posmatrati i mešovite brakove, usvojenu decu drugačijeg etničkog i nacionalnog identiteta, kao i sve ono što se u sopstvenoj kulturi prepozna kao Drugost.

Trasiranjem pravca kojim se zaobilaze patrijarhalni postulati čini se koristan, i pre svega edukativan napor da tema tradicije, zajednice, naturalistički shvaćenog srodstva, bude zamenjena kulturnim identitetima, naukom, tehnologijom, informacionim društvom koje se temelji na multikulturalnosti, toleranciji, prihvatanju. Danas je to osnovni okvir u kojem vidim mogućnost da se slobodno misli i piše o drugima u sopstvenoj kulturi, bez sputanosti od opasnosti da se tako nešto proglasi štetno po društvo.

Literatura:

- Bandić D. 1974. Krv u religijskim predstavama i magijsko-kulturnoj praksi našeg naroda, separat, Etnografski muzej u Beogradu, Beograd.
- Bobić M. 2004. Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenom društvu, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Odeljenje za sociologiju, Beograd.
- Denić B. 1986. Spol i moć na Balkanu, Etnološki pogled 22, Beograd.
- Fuko M. 1973. Istorija seksualnosti. Volja za znanjem, Prosveta, Beograd.
- Goslinga-Roj, Dž. M. 2003. Granice tela, fikcija ženskog ja. Etnografski pogled na moć, feminizam i reproduktivne tehnologije, Kultura, br. 105/106, Beograd.
- Haravej D. 2002. Manifest za kiborge: Nauka tehnologija i socijalistički feminizam osamdesetih godina dvadesetog veka, u: B. Anđelković (priredila), Uvod u feminističke teorije slike, Edicija Pogled/Teorija, Centar za savremenu umetnost, Beograd.
- Ivanović Z. 2002. Na koga liče deca: srodstvo kod Srba i principi percepcije sličnosti među srođnicima, u: Običaji životnog ciklusa u gradskoj sredini, Etnografski institut SANU, Beograd.
- Ivanović Z. 2005. Teren antropologije i terensko istraživanje pre i posle kritike reprezentacije, Etnologija i antropologija: stanje i perspektive, Zbornik Etnografskog instituta SANU 21, Beograd, 123-140.
- Ivanović Z. 2007. Antropološka kritika teze o "braku kupovinom žena" kao prilog promišljanju interdisciplinarnosti, Etoantropološki problem n. s. god. 2. sv. 2.

Porodica i roditeljstvo u Crnoj Gori

- Ivanović Z. 2008. O izučavanju srodstva u poslednjim decenijama dvadesetog veka, *Etnoantropološki problemi*, n. s. god. 3, sv. 3, br. 2.
- Kazer K. 2002. Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd.
- Leach E. 1966. Virgin Birth: The Henry Mayers Lecture 1966, *Proceeding of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*.
- Milenković M. 2003. Antropologija kao multikulturalna propedeutika u Srbiji: "Nacionalna nauka", kulturna politika i društvena nadanja, Posebna izdanja, EI SANU 49, Beograd.
- Milenković M. 2005. Postkulturna antropologija i multikulturne politike, *Etnološka biblioteka*, Bograd.
- Milenković M. 2008. Problemi konstitucionalizacije multikulturalizma – pogled iz antropologije, Deo prvi: o "očuvanju" identiteta, *Etnoantropološki problemn.s. god. 3. sv. br. 2.*
- Papić Ž. 1992. Telo kao "proces u toku", *Sociologija, Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, vol. XXXIV, N°2, Beograd.
- Vuletić A. 2002. Porodica u Srbiji sredinom 19. veka, *Istorijski institut*, Beograd.
- Vujačić V. 1997. Transformacija porodice, *Slavo Ljubve*, Beograd.
- Verdery K. 1999. *The Political Lives of Dead Bodies – Reburial and Postsocialist Change*, Columbia University Press, New York.
- Žikić B. 2008. Neukroćena "goropad" : upravljanje reprodukcijom kao kulturna praksa, *Etnoantropološki problemi*, n.s. god. 3. sv. 1, Beograd.
- Wright S. 1998. Politicization of culture, *Anthropology Today Vol 14, No 1*, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland
- Wright S. and Shore C. 1997. *Anthropology of Policy. Critical perspectives on governance and power*, Routledge, London and New York.

Izvori:

- Ustav Crne Gore, "Službeni list Republike Crne Gore", br. 48/1992.
- Porodični zakon Crne Gore, "Službeni list Republike Crne Gore", br. 51/2002
- Zakon o radu Crne Gore, "Službeni list Republike Crne Gore", br. 45/93
- Zakon o visokom obarzovanju Crne Gore, "Službeni list Republike Crne Gore", br. 16/95
- Povelja o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama ("Službeni list Republike Crne Gore", br. 6/2003)
- Nedeljnik "Monitor", oktobar 2009.
- Dnevne novine "Vijesti", 5. januar 2009.

WEB izvori:

- http://sh.wikipedia.org/wiki/Homoseksualnost#cite_note-APA_o_deci-53
- <http://www.thefreedictionary.com/policy>; <http://hrcak.srce.hr/file/45593>

Tamara Lepetić

**FAMILY AND PARENTHOOD AS A CULTURAL AND POLITICAL
CATEGORY IN MODERN MONTENEGRO**

Reviewing the usability of socio-cultural constructions of family and parenthood in modern Montenegro, in this paper I deal with the ways administrative policies shape these concepts in order to make them suitable for EU demands. In this respect, one of the main topics is the issue of new reproduction technologies which led to redefining the concept of kinship and parenthood, simultaneously questioning the concept of same-sex marriage and the increasingly significant phenomenon of adoption of children who belong to a different ethnic and national background. Significant part of this paper is dedicated to an analysis of administrative policies which will help me make an attempt at defining the way they (re)define traditional family relationships by introducing the new forms of parenthood.

Keywords: kinship, family, parenthood, administrative policies